

Halil Edhem Bey'in Almanca Müze-i Hümayun Tarihi

MERTKAN KARACA *

Halil Edhem Bey'in Almanca olarak "Das Osmanische Antikenmuseum in Konstantinopel" başlığıyla 1909 yılında Asurolog Hermann von Hilprecht'e hazırlanan armağan kitabı için hazırladığı makale, koleksiyonun Aya İrini'de teşhirine başlandığı 1846 yılından itibaren gelişimini ve değişen/genişleyen teşhir mekanlarını söz konusu eder. Alman-Amerikan bir Asuroloji uzmanı olan Hermann von Hilprecht'in (1859-1925) elinci yaş günü ve yirmi beşinci meslek yılı anısına meslektaşları, dostları ve hayranları tarafından yazılmış makalelerden oluşan derleme kitapta yer alan çalışma, Müze-i Hümayun'u bir tarihselleştirme girişimidir.¹ Jeolog, arkeolog, kimyacı ve müzeci rolleriyle Osmanlı son döneminde öne çıkan ve Osman Hamdi Bey'in erkek kardeşi olan Halil Edhem Bey (1861-1938) tarafından kaleme alınan makale, kuruluşundan 1909 yılına kadar geçen sürede koleksiyonun oluşumu, müdürlerin faaliyetleri ve müzenin dönüm noktaları üzerine panoramik bir bakış sunar.

Dönemin müze müdürü Osman Hamdi Bey kitabın yayın kurulunda yer alır. Halil Edhem Bey ise bu makaleyi bir yıl süren İstanbul Şehreminliği esnasında yazar. Yine de müzenin dışında bir değildir, zira 1892'den beri müze müdürü Osman Hamdi Bey'in yardımcılığını yapmaktadır. Hatta bu esnada hem müzeye dair makaleler hem de kataloğlar yayımlar. Örneğin müzedeki kurşun mühürlerin Arap coğrafyası, Bizans'ın hükmettiği Arap bölgeleri ve Osmanlı'ya mahsus kısmını bizzat Halil Edhem Bey hazırlar.²

Kitabın çerçevesi içinde makalenin konumu ve söylemi Osmanlı modernleşmesinin kurumsallaşma pratikleriyle birlikte okumaya müsait bir zemin arz eder. Yazarların bağlı olduğu kurumların buldukları devletlere göre ayrılmış 10 bölümde yer alan toplam 32 makaleye konuları açısından bakıldığında, Osmanlı müzesinin tarihselleştirilmesini bir araştırma makalesi olarak görmek pek mümkün değildir.³ Diğer tüm makaleler, yazarların aktif olarak yürüttükleri bilimsel projelerden elde edilmiş tarihsel ve arkeolojik

* Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, mertkan.karaca@msgsu.edu.tr

1 Halil Edhem, "Das Osmanische Antikenmuseum in Konstantinopel," *Hilprecht Anniversary Volume, Studies in Assyriology and Archaeology Dedicated to Hermann v. Hilprecht, Upon the Twenty-Fifth Anniversary of His Doctorate and His Fiftieth Birthday (July 28), by His Colleagues, Friends and Admirers* (Chicago: The Open Court Publishing Co.; Paris: Librairie Paul Geuthner; Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung; London: Luzac and Co., 1909), 370-373.

2 *Müze-i Hümayun Kurşun Mühür Katalogu. Arab ve Arab-Bizantin ve Osmanlı Kurşun Mühürlerine Mahsûsdur* (İstanbul, 1321/1904). Ayrıca, Halil Edhem'in müzecilik yazılarının ve kendisi hakkında yazılanların bir derlemesi için bkz. Halil Edhem, *Müzecilik Yazıları: Modern Sanat Müzesinin Tasarımı*, yay. haz. Ali Artun (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019). Halil Edhem'in dönemdeki faaliyetlerine ilişkin detaylı bir değerlendirme de yine şurada bulunabilir: Edhem Eldem, *Osman Hamdi Bey Sözlüğü* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010), 255-260.

3 Kitapta yer alan on Bölüm şu şekildedir: Avusturya-Macaristan, İngiltere, Fransa, Almanya, Hollanda, İtalya, İsveç, İsviçre, Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri. Almanya'dan 10, Fransa'dan 8, İngiltere'den 4, Avusturya-Macaristan'dan 3, Türkiye'den 2 ve diğer devletlerden birer makale yer alır.

verilerin değerlendirmeleridir. Bu makaleler, Ahameniş ve Yunan gibi birkaç istisna çalışma dışında tamamen Sumer, Asur, Babil medeniyetleri ile ilgilidir. Halil Edhem Bey ise mzenin kısa süre içinde kat ettiği yolu uluslararası bilim camiasında görünür kılma gayretindedir. Bu da doğrudan doğruya Devlet-i Aliyye memurlarının modern imparatorluk imajını yaratacak meşru zemini temin etme ve Avrupa entelektüel camiasıyla bütünleşme gayretlerine bağlanabilir.

Makale bu noktada, Müze-i Hümayun'un bilimsel bilgi üretimine sunduğu katkısı ve ev sahipliği yaptığı koleksiyonun önemine vurgu yapar. Bilhassa Phillipp Anton Dethier ve Osman Hamdi Bey'in müdürlük dönemlerinde yapılan kazıların verdiği sonuçlarla birlikte gelişen koleksiyondaki parçaların Avrupa sanat tarihi ve arkeolojisi için oynadığı rol, Halil Edhem Bey'in merkezde tuttuğu meseledir.

Ek olarak, metni görselleştiren on bir adet fotoğrafın da bu anlatıya destek olduğu söylenebilir. Bu fotoğrafların , mzenin dış mekn fotoğraflarıdır ve koleksiyona ev sahipliği yapan binaların zaman içindeki "gelişimini" doğrudan gözler önüne serer. Aya İrini'den (R.1) inili Köşk'e (R.2) ve oradan da Mimar Alexander Vallaury'nin tasarladığı yeni binasına taşınan müze (R.7), genişleyen ve çeşitlenen parçaları ile büyümeye devam eder. Yeni binanın neo-klasik üslubu da Osman Hamdi Bey'in müdürlüğünde yoğunlaşmış Helen-Roma mirasına dönük arkeolojik kazıların birecessm olarak ziyaretçi karşısına çıkar.⁴ Ayrıca lahit salonunun (R.3), merdivenlerin (R.6), heykel (R.8) ve Kypern-Palmira-Yemen (R.10) galerilerinin yer aldığı fotoğraflar da bu dönem eserlerini sergileyen odalar olarak makalede görselleştirilir. Bununla birlikte, kitabın merkez figürü olan Hermann von Hilprecht'in "zenle üzerinde çalıştığını" vurguladığı Asur-Babil bölümüne (R.4) Halil Edhem Bey sadece bir fotoğraf ayırmış, metinde sadece Lahit salonunun st katında bu eserlerin sergilendiklerini belirtmekle yetinmiştir. Yine, Hitit bölümü görseline (R.9) kataloglama sürecinin bir parçası olarak değinilir. Buna mukabil tek fotoğrafla temsil edilmesine rağmen İslam eserleri koleksiyonunu barındıran inili Köşk'n i mekn fotoğrafı (R.11), hem meknın tarihi-estetik, hem de koleksiyonun öneminin üzerinde durularak aktarılır. Bunların ışığında, dört temel motivasyondan bahsedilebilir: Birincisi, Halil Edhem Bey'in yazdığı bu makalede ağırlık verilen Helen-Roma koleksiyonunun oluşum süreci hem metinsel hem görsel olarak Avrupa entelektüel muhitine sunulur. İkinisi, inili Köşk'n ev sahipliği yaptığı İslam koleksiyonuna, mekanıyla birlikte önemine işaret edilerek, araştırmacıların dikkatini celp edeceği bir pozisyon atfedilir. ncs, Asur-Babil yahut Hitit koleksiyonunun da içinde olduğu parçalar, Halil Edhem Bey'in de makalede belirttiği üzere müzedeki parçaların çeşitliliğine işaret eder. Son olarak, mzenin aynı zamanda bir araştırma merkezi haline gelerek uluslararası entelektüel camiaya açılmasının en önemli adımlarından biri olan 15.000 eserlik kütüphane de (R.5) fotoğraflar arasında yerini alır.

Sonuç olarak bu kk hacimli makale, Osmanlı'nın uluslararası bilim camiası içinde kendini konumlandırma ve tanımlama biçimlerine dair barındırdığı -yukarda değinilen- nüveler ile tarih yazımı çerçevesinde Müze-i Hümayun'un nasıl algılanması gerektiğine dair bir katkı sunar.

⁴ Halil Edhem'le birlikte arkeolojik araştırmaların yn tedrici olarak Türk-İslam mirasının lehine ağırlık kazanır. Bu geçiş ve çalışmalar hakkında daha fazla bilgi için Wendy M. K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği: Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020) ve Zeynep elik, *Asar-ı Atika: Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji Siyaseti* (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016).

İstanbul'daki Asâr-ı Atika Müzesi

Bir müzenin kuruluş tarihinin gelecek nesiller için korunmayı hak ediyor olması, Müze-i Hümayun için de geçerlidir. Sebebiyse mimarisi, Orta Çağ koleksiyonları ya da Hint, Çin veya Meksika antik eserleri değil -nitekim bu eserlere sahip de değil-, sadece küçük bir eski eser koleksiyonundan, her türden kritik eşiğe rağmen görece kısa bir sürede büyük dünya müzeleri seviyesine yükselebilmesidir.

Elbette çalışmanın buradaki dar çerçevesinde konuyu ayrıntılı şekilde ele alabilmek söz konusu olamaz. Bu sebepten, hakkında çok sık yazılan bu müzenin kuruluşu ve gelişimindeki çeşitli aşamaları özetlemekle yetinilecektir.

Başlangıç süreci son derece mütevazıydı: geçtiğimiz yüzyılın 50'li yıllarında [1850'ler], aynı zamanda bir sanatsever olan Topçu Feriki Fethi Ahmed Paşa, eskiden cephanelik olarak kullanılan ve eski sarayın⁵ duvarları içinde yer alan Aya İrini Kilisesi'nde, her döneme ait birkaç parçadan oluşan bir eski eser koleksiyonuyla temelleri atmıştı (R. 1). Küçük ve gösterişsiz bu koleksiyon, 1868 yılında *Revue archéologique*'te ilk kataloğu yayınlayan Dumont⁶ gibi bilim adamlarının dikkatini çekmeye yetti. Sadrazam Ali Paşa koleksiyona "Müze-i Hümayun" adını verdirdi (1869). Elimizde kendisince hazırlanmış matbu bir katalog da (1871) bulunan İngiliz Goold⁷, müzenin ilk müdürü oldu. Onu Terenzio⁸ takip etti. Ardından hem sayısız çalışmalarıyla bilime olağanüstü hizmetlerde bulunmuş hem de müdürlüğü sırasında kayda değer işler yapmış Alman bilgin Dr. Dethier⁹ makama geldi. Bunlardan bazılarını sıralamak gerekirse: Gigantomakya'nın keşfi;

5 Topkapı Sarayı'nı kasteder. [ç.n.]

6 Albert Dumont (1842-1884), Fransız sanat tarihçi ve arkeolog. İstanbul'da kurulan Rum Cemiyet-i Edebiyesi ve Sylogos adlarıyla bilinen cemiyetin de üyesidir. Halil Edhem'in bahsettiği makale ise "Le Musée Sainte-Irene A Constantinople Antiquites Grecques, Greco-Romaines et Byzantines", başlığıyla derginin Temmuz-Aralık sayısında yayımlanır. [ç.n.]

7 Edward Goold, Katolik bir İrlandalı'dır ve Avusturya ordusunda subay olarak görev yapmıştır. 1869'da Müze'nin müdürü olarak göreve geldiğinde Mekteb-i Sultanî'de ders nazırı olan Goold, 1871 yılında *Catalogue explicatif, historique et scientifique d'un certain nombre d'objets contenus dans le Musée impérial de Constantinople fondé en 1869 sous le grand vézirat de Son Altesse A'ali Pacha* başlığıyla müzenin yirmi beş sayfalık kataloğunu hazırlar. [ç.n.]

8 Pio Francesco Carlo Terenzio (1846-1900), Avusturya menşeiili vapur işletmesi Lloyd Autrichien'in çalışanlarından olup, ayrıca ressamdır. Terenzio, müze müdürlüğünü lağveden sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın görevi esnasında, 1871-1872'de müzeden sorumlu kişi olur. Mahmud Nedim Paşa'nın sadaretten azliyle birlikte yerine gelen Ahmed Vefik Paşa'nın icraatlarından biri de müze müdürlüğünü yeniden ikame etmek olurken, Terenzio'nun yerine P. A. Dethier getirilir. [ç.n.]

9 Phillipp Anton Dethier (1804?-1881), Alman arkeolog. 1872'de Ahmet Vefik Paşa'nın sadaretinde tekrar müdür olur. 1867'den itibaren Avusturya Lisesi'nin müdürlüğünü yapan Dethier, büyük ölçüde kendi kendini yetiştirmiş bir isimdir. Müzenin kurumsallaşması ve devletin arkeolojiye dair bakışı hususunda önemli işlere imza atmıştır. 1874 tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesi'nin hazırlanmasında pay sahibidir. Müzenin Aya İrini'deki halinden 1874'ün başında şikâyet etmeye başlayan Dethier, Çinili Köşk'e taşınmanın da baş aktörlerindedir. 1840'lardan ölümüne kadar İstanbul'da uzun bir zaman geçirmiş olan Dethier, 1873 Viyana Evrensel Sergisi için Bizans sonundan itibaren şehrin dönüşümünü gösteren bir harita çıkarır. Ayrıca *Le Bosphore et Constantinople. Description topographique et historique* adıyla yine 1873 yılında İstanbul üzerine bir kitap çıkarır. [ç.n.]

Humann¹⁰ tarafından Bergama Kalesi'ndeki kazıların başlaması¹¹; ve son olarak 1875'te Aya İrini Kilisesi'nde saklanan hazinelerin, yine eski sarayın bahçesinde bulunan ve artık eski eserler müzesi olarak Maarif Nezareti'nin idaresine devredilmiş harikulade bir eser olan Çinili Köşk'e (R. 2) taşınması.

Dr. Dethier 1881'in başlarında vefat etti ve yerini şimdiki müdür Hamdi Bey aldı. Hamdi Bey göreve gelir gelmez yaklaşık 650 parçaya ulaşan koleksiyonun ilk tasnifini yaptı ve Salomon Reinach'a tüm eski eserlerin genel bir kataloğunu hazırlattı (1882). Aynı zamanda, Osmanlı gençlerinde sanat duygusu uyandırmak için müze idaresi altında bir sanat okulu kurdu ve ilk kez taşrada bir dizi gezi ve kazı yapmak için hükümetten gerekli fonları aldı.

Talih kuşu 1887'de kondu; Sayda'da Fenike ve Yunan lahitlerinin¹² keşfedilmesinden itibaren müze yeni bir yükselişe geçerek gerçek anlamda uluslararası bir üne kavuştu. Bu, genç müzenin daha da gelişmesi için gayet belirleyici öneme sahipti. Kısa süre içinde Çinili Köşk'ün karşısına çok sade bir tarzda iki katlı yeni bir bina inşa edildi ve bu binanın alt katında yukarıda bahsedilen lahitler ve diğer tüm mezar anıtları değerli bir yuva buldu (R. 3). Üst katta ise, Profesör H. V. Hilprecht'in yıllarca özveriyle üzerinde çalıştığı zengin Asur-Babil koleksiyonları (R. 4) ve İslam eserleri geçici olarak sergileniyordu.

Bu dönemde, bugün 15.000 cildi aşkın bir arkeolojik-tarihî referans kütüphanesi de kuruldu (R. 5).

Çığır açan kazılardan Horsabad¹³, Kuyuncuk¹⁴ ve Olympia¹⁵ çoktan tamamlanmışken 1890'ların ortalarında kazı yapma hevesi tekrar yayılmaya başlamış ve Bergama en parlak sonuçları vermişti. Tüm milletler birbiriyle yarış içindeydi. Asur, Babil, İyonya,

10 Carl Humann (1839-1896), mühendis ve arkeologdur. Bergama kazısıyla büyük üne kavuşan Humann, Nemrut Dağı ve Zincirli gibi Doğu Anadolu bölgelerinde de dolaşmış, hayatının son yıllarını geçirdiği İzmir'de de Efes ve Hierapolis gibi kazıların başlamasında birincil rol oynamıştır. [ç.n.]

11 1878'de Carl Humann tarafından başlatılan kazılarda Bergama sunağı ve devlerin tanrılarla mücadelesini gösteren Gigantomakya frizi gibi çok önemli eserler bulunmuştur. [ç.n.]

12 1887-1888 Sayda (Sidon) kazısı, Müze-i Hümayun adına müdür Osman Hamdi Bey tarafından yürütülmüştü. Halil Edhem'in de söylediği gibi hem müzeye hem de kazıyı yürüten Osman Hamdi Bey'e büyük şöhret ve meşruiyet kazandıran kazıda, İskender Lahdi, Tabnit Lahdi, Ağlayan Kadınlar Lahdi, Satrap Lahdi gibi eserler ortaya çıkmıştı. Buluntular 1892 yılında, müzenin 1891'de Luhud-ı Atika Müzesi adıyla yeni binasındaki açılışından sonra Théodore Reinach ve Osman Hamdi Bey'in yazdıkları *Une nécropole royale à Sidon. Fouilles de Hamdy Bey* kitabında yayımlandı. [ç.n.]

13 Bugünkü Musul'un on beş kilometre kuzeydoğusunda bulunan bölgede 1843 yılında Fransız konsülü Paul-Émile Botta (1802-1870) tarafından yürütülen kazıda milattan önce sekizinci yüzyılda inşa edilmiş Asur başkenti Dur-Şarrukin'in kalıntıları ortaya çıktı. [ç.n.]

14 Günümüzde Musul şehrine çok yakın olan Kuyuncuk/Koyuncuk yahut eski adı ile Ninova'daki kazılar, 1847 yılında çok yönlü bir diplomat ve entelektüel olan İngiliz Sir Austen Henry Layard (1817-1894) tarafından başlatılmış. Layard buradaki sonuçları *Nineveh and its Remains: with an Account of a Visit to the Chaldaean Christians of Kurdistan, and the Yezidis, or Devil-worshippers; and an Inquiry into the Manners and Arts of the Ancient Assyrians* adlı iki ciltlik kitabında yayımlamıştır. Bölgede, İngiliz arkeolog George Smith (1840-1876) tarafından çalışmalar 1870'lerde devam ettirildi. [ç.n.]

15 Olympia, bugünkü Yunanistan sınırları içinde olup, 1820'lerin sonlarında Fransız arkeologlar tarafından kazılır. 1875-1881 arasında ise Atina Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından arkeolog ve tarihçi Ernst Curtius (1814-1896) öncülüğünde kazılar tekrar başlatılır. Praxiteles'in Hermes heykeli, Paeonios'un Nike heykeli gibi eserler bu kazıda çıkarılır. [ç.n.]

İyonya Adaları, Suriye, Filistin, Makedonya, Pontus vs. için neredeyse aynı anda mücadeleye girişildi. En büyük sanat hazineleri ve en önemli tarihi vesikalar gün ışığına çıktı. Müzenin avlusunu ve bodrumunu kısa zamanda binlerce kutu doldurduğundan bir an evvel alan yaratmak gerekti. Ancak, şimdi inşa edilen sağ kanat tamamlanır tamamlanmaz, bunun yeterli olmadığı meydana çıktı ve karşı tarafına daha önce planlanan ikinci kanadın inşa edilmesi gerekti. (R. 6.)

Bu şekilde inşa edilen bina, 4500 metrekare alana sahip etkileyici bir at nalı oluşturdu (R. 7). Artık sistematik bir kurulum düşünülebilirdi: Alt katta, mermer (R. 8) veya başka malzemelerden yapılmış tüm heykeller, Bizans, Greko-Romen, Asur, Hitit (R. 9) ve mimari bölümleri gibi ayrı kısımlara yerleştirilirken, üst katta kütüphane, 80.000'den fazla parçanın bulunduğu sikke dolabı, pişmiş toprak, vazo, çivi yazılı tablet, bronz, mücevher ve diğer küçük objelerden oluşan koleksiyonlar yeni bir düzen içinde yerleştirildi (R. 10). İstanbul'da Osmanlı döneminin en eski ve belki de en güzel anıtı olan Çinili Köşk, tamamen İslam sanatına adandı ve böylece türünün en ilginç koleksiyonlarından biri haline geldi (R. 11).

Bu müzenin detaylı ve belgeli bir tarihi hazırlanmaktadır. Yirmi beş yıllık bir çalışmayı tamamlamak için gerekli olan tüm insanüstü çabalar, bitmek bilmeyen mücadeleler, çok çeşitli mali zorluklar -ve ne yazık ki bazı nahoş diplomatik uygulamalar- en ince ayrıntısına kadar anlatılacaktır.

İstanbul, Ocak 1909.

R. 1: Aya İrini

R. 2. Çinili Köşk

R. 3. Lahit salonundan bir bölüm

R. 4. Asur-Babil Bölümü

R. 5. Kütüphane

R. 6. Yeni müzenin merdivenleri

R. 7. Yeni müze

R. 8. Heykel galerisi

R. 9. Hitit Salonu

R. 10. Kıprn, Palmira ve Yemen galerisi

R. 11. Çinili Köşk'ün iç görünümü